

Original Article

The Second Tazkira of Women Poets and the Necessity of Its Editing

Hadi Bidaki¹

1. Introduction

The process of creation, culmination and transformation of the heritage of Persian literature must be sought in the history of its literature, a history of literature whose main part of its information is derived from the poets' tazkira. Historically, tazkira writer and by following them, literary historians have focused and emphasized the introduction of poets and writers, so that more than 95% of literary figures who have been introduced in tazkiras and literary histories are men, but gradually, first the tazkira writers, then other writers, introduced some female poets alongside the male poets. Although the number of female poets introduced in sources was increasing from century to century, by the 10th century AH approximately 100 of them had been identified and introduced.

Although in most general and even contemporary tazkiras of the 7th-14th centuries, at least a few female poets have been introduced alongside many other poets, Fakhri Heravi (970 AH) wrote the first tazkira of female poets called *Jawahir al-Ajayeb*, specializing in briefly introducing their biography and poems and covering 31 female poets from the beginning to the end of the 10th century in this tazkira, which led some tazkira writers to use his work as a model and pay more attention to introducing female poets; so that after his, some general tazkira writers, such as Ohadi Baliani, introduced more than 40 female poets in *A'rafat al-Asheqin va A'rasat al-A'refin*, and even two centuries after Fakhri and following his, an anonymous

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Mazandaran, Babolsar, Iran; email: h.bidaki@umz.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-0718-7096>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.243529.1463>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

tazkira writer wrote the second tazkira of female poets and the main purpose of this article is to introduce and examine it.

2. Literature Review

It seems that Naqavi (1964: 399-401) first introduced the manuscript of the aforementioned tazkira in *Tazkiranevisi-ye Farsi dar Hind va Pakistan*, then Golchin-e Ma'ani (1968: 247-250) also quoted Naqavi's contents in the *Tarikh-e Tazkira-ha-ye Farsi* until Naushahi (2012: 903-904) introduced the manuscript of this tazkira in the list of *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Punjab University Central Library in Lahore (Pakistan)*, yet, so far, access to this manuscript is difficult or even impossible, so that before this article, no independent or related research has mentioned any additional information about this tazkira beyond the contents of Naqavi, Golchin-e Ma'ani, and Naushahi and even if this tazkira has been discussed in some books, theses, or articles, their contents are taken from the writings of the two aforementioned researchers and cataloger and even Roohanigiz Karachi (2015) in *Tarikh-e She'r-e Zanan* and Banafshe Hejazi (2017) in *Zanan-e-Muaddab* did not have access to the mentioned manuscript to use its content in their works.

3. Methodology

This research uses theoretical and library method; therefore, its topics are based on manuscripts and printed books.

4. Discussion

Since the information about our literary history of women poets and the literary situation of women, especially up to the 14th century AH, is very scarce and contradictory, it is necessary and useful that the sources of the history of women's literature, namely the tazkiras of women poets, be identified, edited, and researched as much as possible, so that the contribution of women in the history of Persian literature is determined.

Although many of the tazkiras from the 13th century onwards have been lithographed or lettertyped so far, at least a few tazkiras of female poets were written in the 12th century, which are more noteworthy for being examined and edited, because less information is available about female poets before the 13th century and the tazkiras of the 13th century have copied or adapted most of their contents from tazkiras before them.

One of these tazkiras of female poets in the 12th century AH is the subject of this article which contains some new information not mentioned in contemporary and future tazkiras, and some of its contents have been quoted with great influence in the tazkiras of the 13th century AH and onwards. Therefore, the content of the tazkira in question is significant and worthy of research both in terms of the novelty of the contents and in terms of its compatibility with other tazkiras.

5. Conclusion

Despite the many tazkiras and literary histories that have been written so far, more than 95% of their content is about male poets, and there is still no acceptable information available about female poets; therefore,

identifying, editing, and researching any type of work that includes the introduction of female Persian poets is very necessary and useful.

The manuscript number pf I 22/1119 preserved in the Central Library of the University of the Punjab, Lahore, is the second tazkira of female Persian poets after Fakhri Heravi's *Jawahir al-Ajayeab* so far. Some pages are missing from the beginning and end of the manuscript, and this has prevented us from obtaining accurate information about the name of the book and its author. However, most of the manuscript has survived.

This tazkira includes brief biography and poems of 38 female poets, whose author was most likely a native and resident of India and wrote this work there in 1174 AH. The historical range of the female poets in this tazkira is between the 4th and 12th centuries AH, and their earliest and latest are Rabia'e Qazdari and Khadija-Sultan, respectively. The number of female poets mentioned after the 10th century AH increases, and most of them either lived in Khorasan, Fararud, and India, or migrated to India from various cities in Iran.

The author of the tazkira has ordered the biographies of the female poets according to the first letter of their names or pseudonyms and has written very briefly about some poets and more extensively about others.

This tazkira includes new information, such as a complete biography or a few poems by some female poets, which are sometimes not mentioned in earlier or later tazkiras, and sometimes only later tazkiras have directly or indirectly adapted from it. However, the author of the tazkira has also benefited from historical works and tazkiras of poets and mystics before himself, such as *Tarikh-e Wassaf*, *Nafahat al-Ons*, *Majalis al-Nafayes*, *Jawahir al-Ajayeab*, *Arafat al-Asheqin*, *Mirat al-Khiyal*, and *Riyaz al-Shu'ara*. He has doubted some of the information from the sources and rejected some of the content of works such as *Mirat al-Khiyal* and *Riyaz al-Shu'ara*, and presented their opinions with a critical view and added his own perspective. However, he himself sometimes made mistakes or thought that he was the first to notice the mistakes of others, but previous writers of tazkiras were also aware of the issue.

Keywords: tazkira, women poets, editing, manuscript

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۹، شماره ۱، (پیاپی ۹۰ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۵

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۳۲ تا ۴۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰

دومین تذکره زنان شاعر و ضرورت تصحیح آن

هادی بیدکی^۱

چکیده

نسخه خطی شماره pf I 22/ 1119 محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور پس از جواهرالعجایب فخری تا کنون دومین تذکره شاعره-های فارسی سرا به شمار می‌رود که شامل احوال و اشعار مختصر ۳۸ شاعره مقیم در ایران، فرارود و هند است. صفحات آغاز و انجام این تذکره افتاده و نام کتاب و مؤلف آن معلوم نیست، اما آگاهی مؤلف تذکره از شاعره‌های فارسی‌گوی هند و جزئیات زبان هندی حاکی از آن است که او اهل و ساکن هند بوده است. مؤلف تذکره خود را در سال ۱۱۷۴ ق تألیف و شاعره‌های قرن ۴-۱۲ ق را با توجه به حرف اول نام یا تخلص آنها ذیل ۱۷ حرف الفبا تقسیم‌بندی و معرفی کرده است که بیشترشان ایرانی، هندی و فرارودی به شمار می‌روند. این تذکره شامل اطلاعاتی تازه درحد سرگذشت کامل یا اشعاری از شاعره‌هاست که یا در تذکره‌های قبل و بعد از آن مذکور نیست و یا تذکره‌های پس از آن بی‌واسطه یا باواسطه از آن اقتباس کرده‌اند. مؤلف تذکره از آثار تاریخی و تذکره‌های شاعران و عارفان متقدم نیز استفاده و به برخی از آنها اشاره کرده است. او درباره مطالب برخی از منابع خود تردید داشته و بعضی از نظرات متقدمین را نپذیرفته و اشتباه دانسته است، اما در برخی موارد در حین رفع خطای منابع خود نیز مرتکب لغزش شده است.

کلیدواژه‌ها: تذکره، زنان شاعر، تصحیح، نسخه خطی

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. h.bidaki@umz.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-0718-7096>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.243529.1463>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. مقدمه

سیر تکوین، اوج و تحول میراث ادب فارسی را باید در تاریخ ادبیات آن جست‌وجو کرد، تاریخ ادبیاتی که بخش عمده اطلاعات آن برگرفته از تذکرة‌های شاعران است و سنت دیرپای تذکرة‌نویسی نیز با لب‌الالباب عوفی در اوایل قرن ۷ ق آغاز شده و تا کنون ادامه دارد.

۱-۱. طرح مسئله

تذکرة‌نویسان و به تبع آنها مورخان ادبی در درازنای تاریخ بر معرفی شاعران و نویسندگان تمرکز و تأکید داشته‌اند، به‌طوری‌که بیش از ۹۵٪ شخصیت‌های ادبی که تا کنون در تذکرة‌ها و تاریخ‌ادبیات‌ها معرفی شده‌اند مرد هستند، اما به‌تدریج نخست تذکرة‌نویسان سپس دیگر نویسندگان برخی از شاعرها را نیز در کنار شاعران معرفی کرده‌اند. با وجود اینکه تعداد شاعرهای معرفی‌شده در منابع قرن‌به‌قرن رو به افزونی بود، تا قرن ۱۰ ق تقریباً ۱۰۰ نفر از آنها شناسایی و معرفی شده‌اند. اگرچه در بیشتر تذکرة‌های عمومی و حتی عصری قرن‌های ۷-۱۴ ق لااقل چند نفر از شاعرها هم در کنار بسیاری از شاعران معرفی شده‌اند، نخستین بار فخری هروی (ز. ۹۷۰ ق) این نابرابری تعداد شاعران و شاعرهای مذکور در تذکرة‌ها را درک کرد و تصمیم گرفت تا نخستین تذکرة شاعرها به نام جواهرالعجایب را تخصصاً در معرفی مختصر احوال و اشعار آنها تألیف کند، بنابراین ۳۱ شاعر از آغاز تا اواخر قرن ۱۰ ق را در این تذکرة معرفی کرد و باعث شد تا برخی از تذکرة‌نویسان اثر او را الگو قرار دهند و به معرفی شاعرها بیشتر توجه کنند، به‌طوری‌که پس از او برخی از تذکرة‌نویسان عمومی مثل اوحدی بلیانی در عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین بیش از ۴۰ شاعر را معرفی کردند و حتی دو قرن پس از فخری و در پیروی از او تذکرة‌نویسی ناشناس دومین تذکرة شاعرها را تألیف کرد که هدف اصلی این مقاله معرفی و بررسی آن است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیش از اینکه نسخه خطی این تذکرة در فهرست‌های نسخ خطی معرفی شود، نخستین بار نقوی (۱۳۴۳: ۳۹۹-۴۰۱) آن را در تذکرة‌نویسی فارسی در هند و پاکستان معرفی کرد، سپس گلچین معانی (۱۳۴۷، ج ۱: ۲۴۷-۲۵۰) نیز مطالب نقوی را در تاریخ تذکرة‌های فارسی نقل کرد تا اینکه نوشاهی (۱۳۹۰، ج ۲: ۹۰۳-۹۰۴) نسخه خطی تذکرة مذکور را در فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور شناساند، اما تاکنون دسترسی به این نسخه خطی دشوار یا ناممکن است؛ بنابراین پس از جست‌وجو در منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی معلوم شد تا پیش از این مقاله در هیچ تحقیق مستقل یا مرتبطی هیچ‌گونه اطلاعاتی افزون‌تر از مطالب نقوی، گلچین معانی و نوشاهی درباره این تذکرة ذکر نشده و اگر هم در بخشی از کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها یا مقالات به این تذکرة پرداخته شده، مطالب آنها برگرفته از نوشته‌های دو محقق و فهرست‌نویس مذکور است و حتی روح‌انگیز کراچی (۱۳۹۴) در تاریخ شعر زنان و بنفشه حجازی (۱۳۹۶) در زنان مؤدب به نسخه نامبرده دسترسی نداشته‌اند تا از محتوای آن در آثار خود استفاده کنند.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

از آنجاکه اطلاعات تاریخ ادبی ما درباره شاعرها و اوضاع ادبی زنان به‌ویژه تا قرن ۱۴ ق بسیار اندک و متناقض است، بنابراین ضروری و مفید است که منابع تاریخ ادبیات زنان، یعنی تذکرة‌های شاعرها هرچه بیشتر شناسایی، تصحیح و تحقیق شود تا سهم زنان در تاریخ ادبیات فارسی معلوم گردد. اگرچه تا کنون بسیاری از تذکرة‌های سده ۱۳ ق به بعد چاپ سنگی یا حروفی شده، اما در قرن ۱۲ ق لااقل چند تذکرة شاعرها تألیف شده که تحقیق و تصحیح آنها ضروری‌تر است، زیرا هم اطلاعات کمتری از شاعرهای پیش از سده ۱۳ ق در دسترس است و هم تذکرة‌های قرن ۱۳ ق بخش عمده مطالبشان را از تذکرة‌های قبل از خود رونویسی یا اقتباس کرده‌اند. یکی از این تذکرة‌های شاعرها در قرن ۱۲ ق موضوع و هدف این مقاله است که هم بخشی از اطلاعات آن تازگی دارد و در تذکرة‌های معاصر و آینده مذکور نیست و هم بخشی از مطالب آن با شدت تأثیر بسیاری در تذکرة‌های قرن ۱۳ ق به بعد

نقل شده است، بنابراین محتوای تذکره مورد بحث هم از لحاظ تازگی مطالب و هم از لحاظ تطبیق با تذکرهاى دیگر قابل اهمیت و تحقیق است. نویسنده این مقاله تذکره نامبرده را بنابر اهمیت و ضرورت آن تصحیح کرده و همراه با مقدمه، تعلیقات و فهرس لازم به چاپ سپرده است.

۲. بحث و بررسی

این تذکره را می توان از دو بعد نسخه شناسی و کتاب شناسی تحلیل و بررسی کرد:

۲-۱. نسخه شناسی تذکره

نسخه منحصر به فرد این تذکره اکنون در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب در شهر لاهور پاکستان در ضمن مجموعه پیرزاده محمدحسین عارف (ف. ۱۹۲۸م) محفوظ است. شماره این نسخه pf I 22/ 1119 است و نوشاهی (۱۳۹۰، ج ۲: ۹۰۳-۹۰۴) تعداد اوراق آن را ۱۷ برگ و خط و تاریخ کتابت را نستعلیق قرن ۱۲ ق دانسته و آغاز آن را چنین: «حروف التاء المثناة الفوقانیة: تونی اتون زن مولانا بقا» و انجامش را چنین ثبت کرده است: «یا رب عرق روی که در جام چکیده»، درحالی که کل نسخه ۱۸ برگ دارد و این تذکره هم فقط در ۱۵ برگ یا ۲۹ صفحه آن کتابت شده و بقیه اوراق شامل اشعاری دیگر است. علاوه بر این «مولانا بقا» بدخوانی از «مولانا بقایی» است، همان طور که مصراع مذکور انجام این تذکره نیست، بلکه مصراع چهارم شعری از ابیات پراکنده پس از تذکره است که تا دو صفحه بعد از آن هم ادامه پیدا کرده و انجام موجود این تذکره درواقع چهار برگ قبل از مصراع مذکور چنین است:

چو آن طفلی که همراه پدر آید به مهمانی به هرجا شیشه می آید بود پیمانۀ همراهش

۲-۲. کتاب شناسی تذکره

این تذکره شامل احوال و اشعار مختصر ۳۸ شاعره فارسی سراسر است که محتوای موجود آن از تونی اتون شروع و به همدمی ختم شده است. متأسفانه صفحات مربوط به دیباچه و شاعران مذکور در ذیل حروف الف و باء از این تذکره افتاده است، همان طور که این تذکره خاتمه هم ندارد و اگرچه سرگذشت آخرین شاعره آن در حرف هاء کامل ذکر و در پشت صفحه هم اشعار متفرقه کتابت شده، اما به نظر می رسد خاتمه تذکره هم یا افتادگی دارد و یا لااقل نسخه مأخوذ آن افتادگی داشته است، زیرا طبق سنت تألیف بیشتر کتاب ها و رسائل دیباچه و خاتمه دارند و مؤلفان به ندرت این دو بخش را از آثارشان حذف کرده اند.

۲-۲-۱. نام کتاب و مؤلف آن

متأسفانه نام این تذکره و مؤلف آن معلوم نیست، زیرا هم صفحات مربوط به شناسنامه کتاب یعنی دیباچه و ترقیمه آن افتادگی دارد و هم مؤلف در بقیه صفحات به نام خود و اثرش اشاره ای نکرده است، اما به نظر می رسد که نویسنده این تذکره اهل و ساکن هند بوده است، زیرا بیشتر شاعره هایی که معرفی کرده، اهل هند هستند و شناسایی شاعران هندی به ویژه زنان شاعر آنجا برای نویسندگان خارج از هند کاری دشوار و چه بسا ناممکن بوده است. علاوه بر این مؤلف در سرگذشت پیری بهوری بحثی تخصصی درباره اصطلاح هندی «کنچنی» و حرف راء ثقیله هندی ذکر کرده که احتمال هندی بودن او را قوت می بخشد: «از زنان رقاص هند بود که به اصطلاح مردم اینجا کنچنی نامند... نامش به رای ثقیله هندی است و محاوره این حرف در هیچ کدام ولایت نیست» (تذکره شاعرات، ز. ۱۱۷۴ق: ۳-۳پ).

نخستین بار نقوی (۱۳۴۳: ۳۹۹) و به پیروی از او گلچین معانی (۱۳۴۷، ج ۱: ۲۴۷)، نوشاهی (۱۳۹۰، ج ۲: ۹۰۳) و دیگر نویسندگان این تذکره را

بدون استناد به هیچ‌گونه قرینه و مدرکی تذکره شاعرات نامیده‌اند، اما مؤلف در متن تذکره‌اش به نام آن اشاره نکرده، فقط از آنجاکه جواهرالعجایب فخری هروی را تذکره شعرای نساء نامیده، به احتمال ولو ضعیف بعید نیست که تذکره وی نیز نامی شبیه به تذکره الشعراء النساء یا تذکره النساء داشته‌است: «آنچه مآلاً فخری در تذکره شعرای نساء که مسمّا به جواهرالعجایب است، نوشته...» (همان: ۹ر).

۲-۲-۲. مکان و زمان تألیف

همان‌طورکه ذکر شد، از آنجاکه بیشتر شاعران مذکور در این تذکره از اهالی هند هستند و مؤلف هم درباره مسائل زبانی هند آگاهی دارد، به احتمال قوی اثرش را در هند تألیف کرده‌است. او در سرگذشت خدیجه‌سلطان بیگم سال نوشتن تذکره‌اش را سال ۱۱۷۴ق ثبت کرده‌است: «تا حین تحریر این سطور که سنه هزار و یکصد و هفتاد و چار ۱۱۷۴ است...» (همان: ۵ر).

۲-۲-۳. شاعره‌های تذکره

این تذکره شامل معرفی مختصر ۳۸ شاعره و اشعار آنها به شرح زیر است که نخستین بار نوشاهی (۱۳۹۰، ج ۲: ۹۰۳) فهرست اسامی آنها را ذکر کرده، با این تفاوت که از فاطمه قوّاله نام نبرده و دو خوانش او یعنی «خانزاد» و «الضراری» تصحیفی از «خانزاده» و «القرذاری» به شمار می‌روند: تونی آتون، جهان‌خاتون، حجابی- دختر هلالی-، حجابی- دختر هادی استرآبادی-، خانزاده تبریزی، دختر کاشغری، آغا دوست، رابعه قزداری، دختر درویش قیام سبزواری، رضیه شکسته‌نویس، پیری بهوری رندی، بی‌بی زایری، سیده بنت ناصر، سیدیگم، سلیمه‌سلطان بیگم، خدیجه‌سلطان بیگم، بیجه شاهی، بی‌بی ضعیفی، عصمتی، عایشه سمرقندی، بی‌بی فاطمه سام، جمیله‌خانم فصیحیه، فاطمه خراسانی، فاطمه قوّاله، گلبدن بیگم، گلرخ بیگم، کامله بیگم، مخدوم لطیفه، بیجه مهستی، بی‌بی مهری هروی، بیجه محترم، زیب‌النسایگم مخفی، نورجهان بیگم، نسایی، بیجه نهانی قاینی، نهانی کرمانی، نهانی- دختر میرزا یادگار-، نهانی هندی، نهانی اصفهانی، شریفه‌بانوی همدی.

۲-۲-۴. محدوده تاریخی و جغرافیایی

گستره تاریخی شاعره‌های این تذکره مابین قرن‌های ۴-۱۲ق است. متقدم و متأخر آنها به ترتیب رابعه قزداری در قرن ۴ق و خدیجه‌سلطان بیگم در اواخر قرن ۱۲ق است. در این تذکره دختر کاشغری، سیده بنت ناصر، عایشه سمرقندی و مهستی گنجوی از قرن ۵ق، فاطمه سام از مابین قرن‌های ۷-۹ق، جهان‌خاتون از قرن ۸ق، فاطمه خراسانی به احتمال قوی از پیش از قرن ۹ق، مهری هروی از قرن ۹ق و آغا دوست، نهانی کرمانی و عصمتی نیز از مابین قرن‌های ۹-۱۰ق معرفی شده‌اند. از قرن ۱۰ق و مصادف با نفوذ شعر و شاعری به میان عوام و افزایش تعداد سرایندگان عامه، شاعره‌های بیشتری هم مشغول سرودن شعر شدند، به طوری که ناگهان تعداد آنها در این کتاب نزدیک به ده نفر رسیده‌است: آتون، حجابی هروی، حجابی استرآبادی، خان‌زاده، نسایی، نهانی قاینی، نهانی گنبدی، سیدیگم و ضعیفی. تعداد شاعره‌های پس از قرن ۱۰ق در این کتاب باز هم افزایش بیشتری یافته و تا قرن ۱۲ق به شرح زیر در حال صعود است: شش نفر از مابین قرن‌های ۱۰-۱۱ق: فصیحیه، شاهی، گلبدن بیگم، کامله بیگم، نهانی هندی و محترم. هفت نفر از قرن ۱۱ق: رضیه اصفهانی، نهانی اصفهانی، سلیمه بیگم، گلرخ بیگم، نورجهان بیگم، زایری و فصیحیه. یک نفر از مابین قرن‌های ۱۱-۱۲ق: زیب‌النسایگم. چهار نفر از قرن ۱۲ق: خدیجه‌سلطان، فاطمه قوّاله، پیری رندی و همدی.

شاعره‌های این تذکره بیشتر یا در خراسان، فرارود و هند ساکن بوده‌اند و یا از شهرهای مختلف ایران به هند مهاجرت کرده‌اند، به طوری که این مسئله با محدوده زمانی و شرایط تاریخی هم مرتبط است، زیرا بیشترین شاعران حاضر در خراسان اغلب متعلق به قرن ۹-۱۰ق بوده‌اند و خراسان هم در این دو قرن کانون مهمی برای شعر و ادبیات و جذب سرایندگان به آنجا بوده‌است، همان‌طورکه بسیاری از فارسی‌سرایان پس از انقراض حکومت تیموری در

اوایل قرن ۱۰ ق خراسان را به مقصد شبه‌قاره ترک کردند و هند در قرن‌های ۱۰-۱۲ ق پناهگاه بسیاری از اهل شعر و ادب شد. طبق این تذکره، ده شاعره اهل یا ساکن هند بوده‌اند: پیری رندی، سلیمه سلطان، بیجه شاهی، فاطمه سام، گلبدن بیگم، گلرخ بیگم، کامله بیگم، زیب‌النسای بیگم مخفی، نورجهان بیگم و نهانی. شش شاعره از شهرهای مختلف خراسان بزرگ بوده‌اند: فاطمه از خراسان، مهری از هرات، آغا دوست از سبزوار، رابعه قزداری از قصدار، نسایی از نسا، نهانی از قاین. پنج شاعره دیگر نیز با توجه به شواهد مذکور در بقیه تذکره‌ها به‌ویژه جواهرالعجایب فخری از اهالی خراسان بوده‌اند: ضعیفی از خراسان، حجابی - دختر هلالی - از هرات، عصمتی از خواف، نهانی و خانزاده از تربت. اصفهان و فرارود از لحاظ اشتغال شاعره‌ها در رتبه‌های بعدی قرار دارند. شش شاعره از اصفهان: رضیه شکسته‌نویس، خدیجه سلطان، جمیله خانم فصیحی، فاطمه قوال، بیجه محترم، نهانی و چهار شاعره از شهرهای فرارود: تونی آتون، دختر کاشغری، شاید سیده بنت ناصر، عایشه سمرقندی. دو شاعره از شمال ایران یعنی استرآباد و جرجان: حجابی - دختر هادی استرآبادی - و سیدی بیگم و دو شاعره دیگر که زادگاه یا سکونتگاهشان معلوم نیست: زابری و همدی. در نهایت از گنجه، کرمان، یزد و شیراز نیز هرکدام یک شاعره: مهستی، نهانی، مخدوم لطیفه و جهان‌خاتون.

۲-۲-۵. روش تألیف

مؤلف شاعره‌ها را ذیل این ۱۷ حرف الفبا تقسیم‌بندی کرده‌است: ت، ج، ح، خ، د، ر، ز، س، ش، ض، ع، ف، ک، ل، م، ن، ه، اما هم سرگذشت خدیجه سلطان بیگم را به جای حرف «خ» ذیل حرف «س» ذکر و هم سرگذشت گلبدن بیگم و کامله بیگم را تحت حرف «ک» ثبت کرده‌است. او برخی از شاعره‌ها مثل خانزاده، سیدی بیگم و بی بی ضعیفی را در یک سطر و با یک بیت معرفی کرده، از بعضی مانند حجابی، دختر کاشغری و فاطمه قواله در حد چند سطر و دو یا چند بیت نقل کرده و از برخی دیگر مثل رابعه قزداری، پیری رندی و خدیجه سلطان سطور و ابیات بیشتری ثبت کرده‌است.

۲-۲-۶. اطلاعات تازه

گاه اطلاعاتی در این تذکره درباره برخی از شاعره‌ها مذکور است که در تذکره‌های متقدم و متأخر به آنها اشاره‌ای نشده‌است، مثل سرگذشت کامل پیری رندی:

پیری مشهور به بهوری رندی تخلص از زنان رقاص هند بود که به اصطلاح مردم اینجا کنجی نامند. در رقص و نغمه‌پردازی و سرود یکنای عهد و بسیار ظریف خوش طبع نکته‌سنج بود. زمانش عصر پادشاه محمد فرخ‌سیر است. با میرزا بیدل اکثر ملاقات می‌کرد. یکی از معاصرینش می‌گفت که اصل او از ولایت است، در عهد پادشاه مذکور مغفور به هند آمده، مدتی بوده، باز به وطن مألوف خود رفت. فقیر این سخن صحیح نمی‌دانم، زیرا که نامش به رای ثقیله هندی است و محاوره این حرف در هیچ کدام ولایت نیست. تحقیق آن است که از هند بود. به‌رحال متاع نیک از هر دکان که باشد. او راست:

صد معجزه و سحر به یک جاست در آن چشم	صد فتنه و آشوب مهیاست در آن چشم
گر چشم تو بر مرده فتد زنده شود باز	خاصیت انفاس مسیحاست در آن چشم
صد دشنه خورد بر جگر از بهر نگاهی	یا رب دل ما را چه تمناست در آن چشم
رندی ز پی بردن ایمان و دل و جان	هش دار که صد گونه بالاهاست در آن چشم

(همان: ۳-۳پ)

یا تمام سرگذشت فاطمه سام:

بی بی فاطمه سام عقیقه صالحه صاحب ایقان و عرفان بود. با شیخ فرید الملة و الدین شکرگنج و شیخ نجیب الدین متوکل - قدس الله اسرار هم برادرخواندگی داشته. شیخ گنج‌شکر در حق او اکثر می‌فرمود که فاطمه مردی است که حق تعالی او را به صورت زنان در دنیا خلق کرده و شیخ نظام الدین اولیا - قدس سره - و خلفای آن بزرگوار در ملفوظات خود توصیف عرفان او بسیار کرده‌اند. هم شیخ نظام الدین فرموده که من او را زیارت کرده‌ام. کمال زهد و تقوی داشت و بسیار کبیرالسن بود که

در دهلی فوت کرد. قبرش متصل دروازه نخاس دهلی در خرابه واقع است و در [بین] عوام اشتهار به مکان بی‌بی صایمه دارد. این بیت از مسموعات شیخ نظام‌الدین اولیاست که بعضی مجالس تقریباً از او نقل فرموده:

هم عشق طلب کنی و هم جان خواهی هر دو طلبی ولی میسر نشود

(همان: ۶-پ-۷)

گاهی نیز در سرگذشت‌ها، جملات و ابیاتی هم در تذکرة‌های بعد از اواخر قرن ۱۲ق درباره برخی از شاعرها ذکر شده که به نظر می‌رسد از این تذکره بی‌واسطه یا باواسطه اقتباس کرده‌اند، زیرا مطالب آنها در هیچ‌یک از منابع متقدم مذکور نیست، مثل سرگذشت کامل سلیمه سلطان و فاطمه قواله (همان: ۴، ۷، پ) در مخزن‌الغزایب هاشمی سندیلوی (۱۳۷۲، ج ۵: ۷ و ج ۴: ۲۹۳) و در آینه حیرت سحرکاکوروی (۱۳۹۱: ۷۱، ۷۶)، یا سرگذشت مخدوم لطیفه (تذکره شاعرات، ز. ۱۱۷۴ق: ۸، پ) در مخزن‌الغزایب هاشمی سندیلوی (۱۳۷۲، ج ۵: ۱۹۳)، آینه حیرت سحرکاکوروی (۱۳۹۱: ۷۶)، صبح گلشن سلیم بهوپالی (۱۲۹۵ق: ۳۹۴) و اختر تابان محتشم شروانی (۱۳۹۳: ۷۹).

علاوه بر سرگذشت‌های کامل، گاه ابیات برخی از شاعرها به نظر می‌رسد برای نخستین بار در این تذکره ذکر شده (تذکره شاعرات، ز. ۱۱۷۴ق: ۹، ر)، سپس به تذکرة‌های بعدی مثل آتشکده آذر و آینه حیرت نفوذ یافته است، مثل این رباعی مهستی:

قاضی چو زنش حامله شد خون بگریست گفتا ز سر غصه که این واقعه چیست؟

من پیرم و ایر من نمی‌جنبد هیچ وین قحبه نه مریم است این بچه ز کیست؟

(آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۴۹؛ سحرکاکوروی، ۱۳۹۱: ۷۹)

یا این رباعی مهستی که علاوه بر دو تذکره مذکور به نقل مجلس و نتایج‌الافکار هم راه پیدا کرده است:

شب‌ها که به ناز با تو خفتم همه رفت ذرها که به نوک دیده سفتم همه رفت

آرام دل و مونس جانم بودی رفتی و هر آنچه با تو گفتم همه رفت

(تذکره شاعرات، ز. ۱۱۷۴ق: ۹، پ؛ آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۵۰؛ محمودمیرزا قاجار، ۱۳۸۴: ۵۴؛ گویاموی، ۱۳۸۷: ۷۲۰؛ سحرکاکوروی، ۱۳۹۱: ۸۰)

یا این بیت نورجهان بیگم که به آتشکده آذر و نقل مجلس هم راه رسوخ کرده است:

تو را نه تکه لعل است بر لباس حریر شده ست قطره خون منت گریبانگیر

(تذکره شاعرات، ز. ۱۱۷۴ق: ۱۳، پ؛ آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۵۲؛ محمودمیرزا قاجار، ۱۳۸۴: ۵۵)

۲-۲-۷. منابع تذکره

مؤلف تذکره هم از تذکره‌ها و منابع تاریخ ادبی پیش از خود تأثیر پذیرفته و هم اثرش بر تذکره‌های بعدی تأثیر گذاشته است. او در برخی از سرگذشت‌ها منابع خود را صریحاً نام برده که عبارت‌اند از:

- تاریخ وصاف و صاف‌الحضره در سرگذشت مهستی: «صاحب تاریخ وصاف او را حسان عجم نوشته» (تذکره شاعرات، ز. ۱۱۷۴ق: ۹، ر).

- نفحات‌الانس عبدالرحمان جامی در سرگذشت رابعه: «در نفحات‌الانس از شیخ ابوسعید ابوالخیر - قدس سره - منقول است که او عاشق غلام خود بود...» (همان: ۲، پ).

- مجالس النفایس علی شیر نوایی در سرگذشت مهری: «امیر علی شیر در مجالس خود دو بیت اول این غزل ثبت کرده، مرقوم نموده که مشهور چنان است که این بیت از مهری است که زن حکیم بود...» (همان: ۱۱۱ر).

- حبیب السیر خواندمیر در سرگذشت مهستی: «مطایبات او با میر احمد مشهور، در حبیب السیر و دیگر کتب اخبار، مسطور» (همان: ۹۹ر).

- جواهرالعجایب فخری هروی در سرگذشت مهستی: «آنچه مآلاً فخری در تذکره شعرای نساء که مسماً به جواهرالعجایب است، نوشته که مطایبات او با میر احمد غیر واقع است...» (همان: ۹۹ر).

- عرفات العاشقین اوحدی بلیانی در سرگذشت جمیله خانم فصیحیه: «تقی اوحدی، صاحب تذکره مشهور در اصفهان با او ملاقات کرده» (همان: ۷ر)، یا در سرگذشت نهانی قاینی: «تقی اوحدی نوشته که من پسر او را در هند دیده‌ام» (همان: ۱۴ر).

- مرآت الخیال شیرعلی خان لودی در سرگذشت حجابی- دختر هلالی-: «مؤلف تذکره مرآت الخیال این ابیات به نامش نوشته است» (همان: ۱پ)، یا در سرگذشت حجابی- دختر هادی استرآبادی-: «مؤلف مرآت الخیال به نام او نوشته» (همان: ۲ر)، یا در سرگذشت مهری: «اینکه مؤلف مرآت الخیال نوشته که مهری از نزدیکان مهد علیا نورجهان بیگم بود...» (همان: ۱۰پ)، یا در سرگذشت نورجهان بیگم: «صاحب مرآت الخیال تخلص مخفی نوشته» (همان: ۱۳ر) و یا در سرگذشت نهانی اصفهانی: «مؤلف تذکره مرآت الخیال نوشته که او هم‌نشین خرم‌بیگم والدۀ شاه سلیمان صفوی بود...» (همان: ۱۴پ).

- ریاض الشعراواله داغستانی در سرگذشت حجابی- دختر هادی استرآبادی-: «مؤلف ریاض الشعرا به نسایی تخلص نامی منسوب کرده» (همان: ۲ر)، یا در سرگذشت مهری: «مطلع این غزل، مؤلف ریاض الشعرا هم به نام او و هم به نام ماهی نوشته» (همان: ۱۰پ).

مؤلف تذکره گاهی نیز به‌طور کلی به منابعی مثل «بعضی سفاین» و «کتب اخبار» به‌ترتیب در سرگذشت‌های حجابی- دختر هادی استرآبادی- و مهستی اشاره کرده است: «در بعضی سفاین هم به اسمش مسطور شده» و «مطایبات او با میر احمد مشهور، در حبیب السیر و دیگر کتب اخبار، مسطور» (همان: ۲ر، ۹ر).

همچنین ابیاتی در این تذکره از برخی شاعرانها مثل مهستی نقل شده که مؤلف آن به منبعش اشاره نکرده و در تذکره‌های متقدم و متأخر نیز مذکور نیست:

معشوقه لطیف و حسب و بازاری به	عاشق همه با ناله و بازاری به
گفتا کی دلت ببرده‌ام باز ببر	گفتم کی تو برده‌ای تو باز آری به
ما را سر ناز دلبران نیست کنون	آن رفت و گذشت و دل بر آن نیست کنون
آن حسن و طراوت کی دل و دلبر داشت	دل نیست بر آن دل بر آن نیست کنون
دارم گه و بیگه ز که و مه کم و بیش	نفع و ضرر و خیر و شر ز بیگانه و خویش
این طرفه کی آن دوست چو دشمن مه و سال	گوید بد و نیکم شب و روز از پس و پیش

(همان: ۱۰-۱۰پ).

۲-۲-۸. دیدگاه‌های انتقادی

مؤلف این تذکره علاوه بر مطالبی که چه با منبع و چه بدون مأخذ صرفاً نقل کرده، گاه اطلاعات دیگر تذکره‌نویسان را با تردید و گاه با دیدگاهی انتقادی و تطبیقی ذکر کرده است، مثلاً درباره بی بی زایری چنین شک کرده: «به این تخلص چند کس از شعرای رجال نیز بوده‌اند» (همان: ۳پ)، یا درباره عایشه سمرقندی به روایات دوگانه اطمینان نداشته است: «گویند: در سمرقند مقریه بود و بعضی اهل سیر مقریه عایشی سمرقندی را دانسته‌اند» (همان: ۶ر) و یا علاوه بر انتساب این رباعی به کامله بیگم دیدگاه‌های دیگر را هم درباره سراینده آن مطرح کرده:

این رباعی در مرثیه شیخ فیضی گفته؛ بعضی به سلیمه بیگم منسوب داشته‌اند:

فیضی مخور این غم که دلت تنگی کرد یا پای امید عمر تو لنگی کرد
می‌خواست که مرغ روح بیند رخ دوست زین واسطه از قفس شب آهنگی کرد

(همان: ۸ر)

و درباره اشعار جمیله خانم فصیح‌ه چنین نوشته است: «اکثر ظرفاً شعر خواجه حبیب‌الله را به او نسبت می‌دادند» (همان: ۷ر).

اهمیت اطلاعات این تذکره زمانی دوچندان می‌شود که مؤلف آن طبق شواهد زیر دیدگاه‌های مختلفی را درباره برخی شاعرها مطرح و از بین آنها نظر خود را ثبت کرده است:

- مطلع زیر را با وجود اینکه مؤلفان مرآت‌الخیال و ریاض‌الشعرا پیش از او به نسایی منسوب کرده‌اند، اما با اتکای بر برخی سفینه‌ها به حجابی - دختر هادی استرآبادی - نسبت داده است:

این مطلع که مرقوم می‌شود، مؤلف ریاض‌الشعرا به نسایی تخلص نامی منسوب کرده و مؤلف مرآت‌الخیال به نام او نوشته. در بعضی سفاین هم به اسمش مسطور شده:

مه جمال تو و آفتاب هر دو یکی‌ست خط عذار تو و مشک ناب هر دو یکی‌ست

(همان: ۲ر).

- اصالت پیری رندی را به هند نسبت داده، درحالی که معاصران پیری او را غیر هندی دانسته‌اند:

یکی از معاصرینش می‌گفت که اصل او از ولایت است، در عهد پادشاه مذکور مغفور به هند آمده، مدتی بوده، باز به وطن مألوف خود رفت. فقیر این سخن صحیح نمی‌دانم، زیرا که نامش به رای ثقیله هندی است و محاوره این حرف در هیچ کدام ولایت نیست. تحقیق آن است که از هند بود (همان: ۳پ).

- علی‌رغم نظر واله داغستانی در ریاض‌الشعرا، این رباعی را به کامله بیگم نسبت داده و پیشینه رواج زبان فارسی در هند را هم به قرن ۷ ق رسانده است:

فیضی مخور این غم که دلت تنگی کرد یا پای امید عمر تو لنگی کرد
می‌خواست که مرغ روح بیند رخ دوست زین واسطه از قفس شب آهنگی کرد

خان واله در ضمن احوال کامله بیگم می نویسد که این رباعی اغلب از سلیمه بیگم باشد؛ چه در هندستان زبان فارسی را مردان آنجا خوب نمی دانند، چه جای زنان و در آن زمان رواج زبان فارسی در هند نبود. مؤلف گوید: رواج محاوره فارسی در هندستان از عهد قطب الدین آییک و شمس الدین ایلتمش است که اکثر بلکه بسیاری از مردم خراسان و ماوراءالنهر و بلخ و تخارستان همراه ایشان بودند، در اینجا سکونت ورزیدند. اولاد ایشان به همان زبان و هم زبان هند متکلم و هم در آن عهد شعرای بسیار زبردست از اهل هند بوده اند و از زنان بی بی فاطمه سام که ذکر ایشان گذشت، در آن عهد بوده (همان: ۸-۸پ).

- برخلاف دیدگاه فخری در جواهرالعجایب، مشاعره های بین مهستی و امیر احمد را واقعی دانسته است: «آنچه مآلاً فخری در تذکره شعرای نساء که مسماً به جواهرالعجایب است، نوشته که مطایبات او با میر احمد غیر واقع است، خلاف تواریخ معتبر است و کلام هر دو بر مناظره و مشاعره همدگر شاهد حال» (همان: ۹ر).

- تخلص نورجهان بیگم را به پیروی از لودی در مرآت الخیال مخفی ذکر کرده، اما چون در منابع دیگر چنین ادعایی را ندیده، آن را نپذیرفته است: «صاحب مرآت الخیال تخلص مخفی نوشته، لیکن این جایی ظاهر نشده» (همان: ۱۳ر).

- برخلاف نظر بقیه که نهانی - دختر میرزا یادگار - را به دلیل شباهت نام و یکسانی محدوده زمانی او با نهانی کرمانی یک دانسته اند، این دو شاعره را جدای از هم دانسته و اختلاف نسب آنها را ذکر کرده است: «بعضی به سبب اتحاد نام و زمان معین او را [با] نهانی کرمانی متحد داشته اند. صحیح آن است که دو کس بوده اند که او خواهر خواجه افضل و این دختر میرزا یادگار است» (همان: ۱۴-۱۴پ).

۲-۲-۹. خطاهای مؤلف

مؤلف تذکره علاوه بر طرح دیدگاه های انتقادی که در بسیاری از موارد درست به نظر می رسند، طبق شواهد زیر لغزش ها و ناآگاهی هایی را هم مرتکب شده که ناشی از ضعف اطلاعات تاریخی و تذکره ای اوست:

- از یک سو ادعای لودی در مرآت الخیال را مبنی بر معاصر بودن مهری با نورجهان بیگم نپذیرفته و مهری را به درستی معاصر شاهرخ میرزا دانسته است، اما از دیگر سو به اشتباه زن شاهرخ یعنی گوهرشاد بیگم را معاصر با نورجهان دانسته است:

اینکه مؤلف مرآت الخیال نوشته که «مهری از نزدیکان مهد علیا نورجهان بیگم بود. روزی در خدمت بیگم بالای قصر جهان نما نشسته بود، ناگاه خواجه حکیم که شوهر او بود، در پایان قصر ظاهر شد. بیگم به او فرمود که خواجه را بطلب. حکیم به اطلاع این معنی به اضطراب و سرعت تمام آمدن گرفت و از جهت شتاب و تعجیل، حرکات غریبه از او مشاهده می افتاد. بیگم به مهری فرمود: توانی که همین حال را به نظم آری؟ مهری بدهتاً گفت:

مرا با تو سر یاری نمانده سر مهر و وفاداری نمانده

تو را از ضعف پیری قوت و زور چنانکه پای برداری نمانده

نزد بنده صحیح نیست؛ زیرا که معاصر شاهرخ میرزا است، مگر آنکه این صحبت با گوهرشاد بیگم اتفاق افتاده باشد (همان: ۱۰پ-۱۱ر).

- امیر علی شیر در مجالس النفایس مطلع غزل زیر را علی رغم انتساب آن به مهری، سروده سلیمانی هروی دانسته، سپس واله داغستانی در ریاض الشعرا همان مطلع را به نام مهری و ماهی نوشته است، اما مؤلف تذکره مدعی است که تمام ابیات غزل را همراه با ذکر تخلص مهری در مقطع آن دیده و ثبت

کرده‌است، درحالی‌که پیش از او مترجمان مجالس‌النفایس یعنی فخری و قزوینی نیز در اوایل قرن ۱۰ ق مطلع مذکور را به مهری نسبت داده و متن کامل آن را ذکر کرده‌اند:

مطلع این غزل، مؤلف ریاض‌الشعرا هم به نام او و هم به نام ماهی نوشته و امیر علی‌شیر در مجالس خود دو بیت اول این غزل ثبت کرده، مرقوم نموده که مشهور چنان است که این بیت از مهری است که زن حکیم بود، اما فقیر از مردم نیک شنیدم که از مولانا سلیمان است. مؤلف تمام این غزل را دید. در مقطع تخلص مهری است. غزل این است:

حل آن نکته که بر پیر خرد مشکل بود	آزمودیم به یک جرعه می حاصل بود
گفتم از مدرسه پرسم سبب حرمت می	در هرکس که زدم بیخود لایقل بود
خواستم سوز دل خویش بگویم با شمع	داشت او خود به زبان آنچه مرا در دل بود
دوش تا وقت سحر در چمن از گریه من	لاله دل شده خون در دل و پا در گل بود
آنچه از بابل و هاروت روایت کردند	سحر چشم تو بدیدم همه را شامل بود
دولتی بود تماشای رخت مهری را	حیف صد حیف که آن دولت مستعجل بود

(همان: ۱۱-۱۱پ).

۳. نتیجه‌گیری

با وجود تذکرها و تاریخ ادبیات‌های فراوانی که تا کنون تألیف شده‌اند، اما بیش از ۹۵٪ مطالب آنها درباره شاعران مرد است و هنوز اطلاعات قابل قبولی درباره زنان شاعر در دسترس نیست. بنابراین شناسایی، تصحیح و تحقیق هر نوع اثری که شامل معرفی شاعرهای فارسی‌سرا باشد، بسیار لازم و مفید است. نسخه خطی شماره pf I 22/ 1119 محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور پس از تذکره جواهرالعجایب فخری هروی تا کنون دومین تذکره شاعرهای فارسی‌گوست که صفحاتی از آغاز و انجام آن افتادگی دارد و این موضوع باعث شده تا اطلاعات دقیقی از نام کتاب و مؤلف آن حاصل نشود، اما بخش اعظم نسخه باقی مانده و به‌تازگی به دست نویسنده این مقاله تصحیح و تحقیق شده‌است. این تذکره شامل احوال و اشعار مختصر ۳۸ شاعره است که مؤلف آن به احتمال قوی اهل و ساکن هند بوده و اثرش را در سال ۱۱۷۴ ق در آنجا تألیف کرده‌است. محدوده تاریخی شاعرهای این تذکره مابین قرن‌های ۴-۱۲ ق و متقدم و متأخر آنها به ترتیب رابعه قزدار و خدیجه سلطان است. میزان ذکر شاعرهای پس از قرن ۱۰ ق در آن رو به افزونی است و بیشترشان یا ساکن خراسان، فرارود و هند بوده و یا از شهرهای مختلف ایران به هند مهاجرت کرده‌اند. مؤلف تذکره سرگذشت شاعرها را طبق حرف نخست نام یا تخلصشان تقسیم‌بندی کرده و درباره برخی شاعرها بسیار مختصر و درباره بعضی دیگر مشروح‌تر نوشته‌است.

این تذکره شامل اطلاعاتی تازه درحد سرگذشت کامل یا چند شعر از برخی شاعرهاست که گاه در تذکرها متقدم و متأخر به آنها اشاره نشده‌است و گاهی نیز فقط تذکرها متأخر بی‌واسطه یا باواسطه از آن اقتباس کرده‌اند. با وجود این، مؤلف تذکره از آثار تاریخی و تذکرها شاعران و عارفان پیش از خود مثل تاریخ و صاف، نفحات الانس، مجالس‌النفایس، جواهرالعجایب، عرفات‌العاشقین، مرآت‌الخیال و ریاض‌الشعرا نیز بهره‌مند شده‌است. او در برخی از اطلاعات منابع خود تردید کرده و بعضی از مطالب آثاری مثل مرآت‌الخیال و ریاض‌الشعرا را پذیرفته و با دیدی انتقادی نظرات آنها را مطرح و دیدگاه خود را هم افزوده‌است، اما گاهی نیز خود مرتکب لغزش شده یا تصور کرده که برای نخستین بار متوجه لغزش دیگران شده‌است، اما تذکره‌نویسان متقدم پیش از او نیز از موضوع خبردار بوده‌اند.

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۷۸) آتشکده آذر، به اهتمام میر هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- تذکره شاعرات (ز. ۱۱۷۴ق)، نسخه خطی، لاهور: دانشگاه پنجاب، شماره مسلسل pf I 22/ 1119.
- حجازی، بنفشه (۱۳۹۶) زنان مؤدب، ج ۲. تهران: قصیده سرا.
- سحرکا کوروی، احمد حسین (۱۳۹۱) تذکره زنان شاعره در ایران و هند: جواهرالعجایب و آینه حیرت، به کوشش زهرا ابراهیم اوغلی خیابوی، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- سلیم بهوپالی، محمدعلی حسن خان بن صدیق حسن خان (۱۲۹۵ق) صبح گلشن، چاپ سنگی، بهوپال: مطبع فیض جهانی.
- کراچی، روح انگیز (۱۳۹۴) تاریخ شعر زنان، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷) تاریخ تذکره های فارسی، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- گوپاموی، محمد قدرت الله (۱۳۸۷) تذکره نتایج الافکار، به اهتمام یوسف بیگ باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- محتشم شروانی، ابوالقاسم (۱۳۹۳) اختر تابان، به کوشش محمد خشکاب، تهران: سفیر اردهال.
- محمود میرزا قاجار (۱۳۸۴) نقل مجلس، به سعی محمد رضا نصیری و نادره جلالی، ضمیمه آینه میراث، س ۳، ضمیمه ۵، ص ۳-۵۸.
- نقوی، سید علیرضا (۱۳۴۳) تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران: علمی.
- نوشاهی، عارف (۱۳۹۰) فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور، ج ۲، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- هاشمی سندیلوی، احمدعلی خان (۱۳۷۲) تذکره مخزن الغرایب، به اهتمام محمد باقر، ج ۴-۵، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

References

- Azar Bigdeli, L. (1999). *Atashkade-ye Azar* (M. H. Muhaddis, ed.). Tehran: Amir-Kabir. [In Persian]
- Golchin-e Ma'ani, A. (1968). *Tarikh-e Tazkera-ha-ye Farsi* (Vol. 1). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Gopamoi, M. Q. (2008). *Tazkira-ye Natayij al-Afkar* (Y. Beg Babapour, ed.). Qom: Majma'-e Zakhayer-e Islami. [In Persian]
- Hashemi Sandilavi, A. (1993). *Tazkira-ye Makhzan al-Gharayeb* (M. Baqer, ed., Vols. 4-5). Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan. [In Persian]
- Hejazi, B. (2017). *Zanan-e Moaddab*, 2 Vols. Tehran: Ghasidesora. [In Persian]
- Karachi, R. (2015). *Tarikh-e She'r-e Zanan* (Vol. 1). Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Mohtasham Sharvani, A. (2014). *Akhtar-e Taban* (M. Khoshkab, ed.). Tehran: Safir-e Ardehal. [In Persian]
- Naqavi, S. A. (1964). *TazkiraNevisi-ye Farsi dar Hind va Pakistan*. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Naushahi, A. (2012). *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Punjab University Central Library in Lahore, Pakistan* (Vol. 2). Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]

- Qajar, M. (2005). *Naghl-e Majles* (M. Nasiri & N. Jalali, eds.). Appendix to *Ayeneh-ye Miras*, 3 (Appendix 5): 3-58. [In Persian]
- Sahar-Kakuruvi, A. H. (2012). *Tazkira-ye Zanan-e Sha'ireh dar Iran va Hind: Jawahir al-Ajayeb va Ayineh-ye Heyrat* (Z. Ibrahim-oghli Khiawi, ed.). Qom: Majma'-e Zakhayer-e Islami. [In Persian]
- Salim Behopali, M. H. (1878 AH). *Sobh-e Gulshan* [Lithograph]. Behopal: Feiz Jahani Press. [In Persian]
- Tazkire-ye Sha'irat*. (1760). Manuscript. Library of the University of the Punjab, Lahore, pf I 22/1119. [In Persian]